

A MINDENT ÁTHATÓ SZÉGYEN

A szégyen reprezentációi című könyv a Debreceni Egyetem Kulturális Archeológiai Kutatócsoportjának gondozásában jelent meg a *Cultura Animi Kultúratudományi Sorozatban* olyan kötetek folytatásaként, mint *Az erőszak reprezentációi* (2015) és *Az áldozat reprezentációi* (2016). A korábbiakhoz hasonlóan és a kutatócsoport célkitűzéseivel összhangban a 2017-es gyűjtemény írásai is széles spektrumát érintik a téma társadalom- és kultúrtörténeti vonatkozásainak. A szégyen ugyanakkor – mint arra Pabis Eszter bevezető dolgozata rámutat – önmagában is összetett jelenség. Noha vannak a szégyenérzettel járó fiziognómiai és pszichológiai tünetek, amelyek megfigyelhetők és leírhatók, mégis nehéz pontosan meghatározni, mi a szégyen, mert – szerteágazó kulturális, szociális, történeti és morális kapcsolódásai miatt – koronként, társadalmanként, sőt egyénenként változó az is, hogy mit tekintünk szégyenteljesnek, szégyellnivalónak, és az is, hogyan reagálunk adott helyzetekben. Ez a nehezen megragadható érzéskomplexum általánosságban véve valamilyen elítélendő cselekedetre, viselkedési normára, véleményre, stílusra stb. irányul, amiért kirekesztik az ént. Ezzel összefüggésben – ahogy Pabis kiemeli – a szégyenkultúra alapfogalmai az arcvesztés, a megszégyenítés, a méltóság és a normakioltás (17.).

A tanulmányok eltérő hangsúlyokkal, más-más irányból közelítve, de egymással szoros párbeszédben taglalják az iménti felvetéseket. Takács Erzsébet szociológiai irányultságú, Fazekas Sándor teológiai szempontból sokrétű, valamint Kiss Lajos András Jean-Paul Sartre-ra vonatkozó szövegeit vizsgáló tanulmányai szépen körvonalazzák a témakör elméleti kereteit. Takács – Alain Ehrenberg, Anthony Giddens, Vincent de Gaulejac és Serge Tisseron munkáin keresztül – sok más mellett a szégyen és a büntudat közötti különbségek bemutatására törekszik. Giddens írásaira hivatkozva kifejti, hogy míg a büntudat mindig valamilyen konkrét tethez kapcsolódik, addig a szégyen az identitás egészét érinti. Mindez részben egybeesik Sartre meglátásaival. *A lét és a semmi* című kötetet több szerző is hivatkozta, Kiss pedig dolgozatában mélyre menő alaposággal foglalkozik a sarthe-i filozófiával: *A lét és a semmi* mellett *A szavak* című önéletrajzi írást is elemzés tárgyává teszi. A szégyen Sartre szerint mindig interszubjektív viszonyban létezik, miként szenteciózusan megfogalmazza, a szégyen három dimenzió együttes megértését jelenti: „Én szégyellem magam a másik előtt.” (*A lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest: L'Harmattan, 2006, 354.) Tudom, vagy csak feltételezem – folytatja Sartre gondolatmenetét –, hogy a másik tekintetével figyel engem, és ez alapján valamilyen véleményt formál rólam. Ez kihatással van az önértékelésemre, szégyenemben legszívesebben elbűjnék, miközben en-

nek vannak tetten érhető, látható jelei is (elpirulok, magyarázkodom, lehajtom a fejem stb.) – mutat rá a kötet elején Pabis Eszter is a szégyen ambivalens karakteréről szólva.

A szégyen ugyanakkor már régóta meghatározó része az emberi kultúrának. Németh Aron ezzel összefüggésben részletesen vizsgálja a teremtéstörténetet, az Ószövetség jogi procedúráit (például a szembeköpés megszegyenítő aktusát vagy a férfiak szakállának megcsonkítását), illetve a Zsoltárok könyvének szövegét is. Fazekas Sándor pedig Frank Crüsemann gondolatait idézve kifejti, hogy a bűnbeesés története valójában szégyenbeesés története. Ádám és Éva a bűnbeesés előtt meztelenségük ellenére sem szégyellték magukat, a bűnbeesés után viszont meglátták egymást, észrevették fedetlenségüket, a másik előtti kiszolgáltatottságukat, hogy sebezhetőek, és hogy ők is megsebezhetik a másikat. A szégyen ezért a legalapvetőbb szinten a másság, a kirekesztettség, a magunkra hagyottság tudatával, és az ettől való szorongással társul. Fazekas ugyanakkor – Stephan Marks „egészséges szégyenről” alkotott meglátásai nyomán – amellet érvel esszéjében, hogy ha beszélünk róla, ha megfelelően szublimáljuk azt, ez a különben megbénító, letaglózó érzés nem válik patológiussá, pozitív erővé alakíthatjuk, ami kivezethet minket a bajból.

A kötet többi értekezése konkrét példákkal szemléleti, hogyan reprezentálják a szégyent egyes irodalmi szövegek, fotók, festmények és más művészeti alkotások. Valastyán Tamás Borbély Szilárd az *Árnyképrajzoló* című kötetét veszi górcső alá. Borbély 2014-ben öngyilkosságot követett el, szülei halálának tragédiáját élete végéig hordozta magában. Valastyán tanulmánya azért is különösen érdekes, mert a szégyent nem ebben a referenciális keretben értelmezi, hanem az *Árnyképrajzoló* szövegeit szervező retorikai elemként, amely az eltűnés vágyát és a szorongást viszi színre az egyes történetekben. Hasonló vállalkozásnak tekinthető Horváth Andrea dolgozata, amely Marlene Streeruwitz osztrák író szövegeiben vizsgálja a női szexualitás megjelenítésének kérdését. A női pornográf irodalom általában – a férfi pornográfia mintájára – a nő fölérendeltségét hangsúlyozza. Streeruwitz esetében ezzel szemben – érvel Horváth – összetetten mutatkozik meg a probléma: írásai a bizonytalan beszédet exponálják, és egyúttal reflektálnak az 1960-as évek óta zajló viták, a feminista mozgalmak körüli diskurzusokra. Jól illeszkedik e tanulmányok sorába Puskás István értekezése is, amely Pier Paolo Pasolini olasz szerző és botrányhős figuráját vizsgálja. Puskás elsősorban a posztumusz megjelent, a nyugati társadalom és kultúra meghasadtágát szimbolizáló *Olaj* című szövegtervezőre koncentrálnak, emellett kitér az olasz közvélemény Pasolini tetteihez fűződő viszonyára, a megszegyenítés aktusára is.

Irodalmi alkotásokban – a mediális különbözőségekből fakadóan – egészen másképp jelenik meg a szégyen, mint a képeken. Erre tesz utalást Bódi Katalin dolgozata, amely érzékeny képelemzésekkel szemlélteti, hogyan jelenik meg Lucretia története Dürrer, Cranach, Tiziano, Il Sodoma és Botticelli festményein,

és milyen vékony a határ a szégyen és az akt művészi ábrázolása között. Természetesen a képek befogadása is más természetű, mint a szövegeké: sokkal könnyebben terjeszthetők, és ezért sokkal könnyebb festményeket vagy fotókat didaktikai vagy politikai szándékkal használni. Ráadásul – mint arra Balogh László Levente az Abu Ghraib katonai börtön képeire fókuszáló tanulmányában rámutat – a szégyen is jól politizálható érzelem, „...mert annak révén az egyenlőtlen hatalmi viszonyok hangsúlyozása és megerősítése lehet a cél” (76.). Az Abu Ghraiban készült megrázó felvételeken a katonák együtt pózolnak a fogvatartottakkal, akiket megalázó helyzetekbe kényszerítenek. Ezek a fotók – mint azt Balogh részletesen kifejti – a katonák felsőbbrendűségét hivatottak kifejezni, és az Amerikai Egyesült Államok iraki politikájával kapcsolatos aggályokra hívták fel a közvélemény figyelmét.

A szégyen egyfajta határsértés – ezt tükrözik az imént idézett Balogh László Levente, de Horváth Andrea vagy Puskás István gondolatai is, Katschthaler Karl szövege pedig kifejezetten a határvonás és a provokáció kérdésével foglalkozik. Meglátásai szerint a jelenkori művészetekben egészen mást jelent a szégyen, mint korábban: ma már pusztán a meztelenség, az őszinteség nem szégyenteljes, ennél sokkal szélsőségesebb produkciók kellene az előadó és a közönség között húzódó határok átlépéséhez. Ezzel összefüggésben Katschthaler sok más mellett Vicky Langan önébesítő akcióit és Robert Mapplethorpe fotótriptichonjait hozza példaként. Tanulmányát olvasva ugyanakkor eszünkbe juthatnak a bécsi akcionisták, így többek között Rudolf Schwarzkogler művészete (ehhez lásd például Földényi F. László és Radnóti Sándor vitáját a *Holmi* 1993-mas évfolyamának vonatkozó számaiban).

A szégyen reprezentációi című kötet értekezései összességében árnyalt képet festenek a szégyen körüli diskurzusról és az azt övező problémákról egyaránt. Mivel a szerkesztők nem alakítottak ki tematikus blokkokat, és a tanulmányok is viszonylag esetleges sorrendben követik egymást, a válogatásjellegből fakadóan még feltűnőbb, hogyan sűríti magába ez az érzéskomplexum a legkülönfélébb jelentéstartalmakat. A tanulmánygyűjtemény másik nagy erénye, hogy a különböző szakterületekről érkező szerzők közérthető formában tárlják eredményeiket, ami pedig lehetőséget teremt az egymástól távol álló tudományágak közötti párbeszédre is.

(Balogh László Levente – Horváth Andrea – Pabis Eszter szerkesztők: A szégyen reprezentációi. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 3. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 186 o.)

Branczeiz Anna

PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola